

KAUNO TVIRTOVĖS KULTŪROS PAVELDO OBJEKTŲ BŪKLĖ IR PROBLEMOS

Nijolė Steponaitytė

*Kauno technologijos universitetas, Architektūros ir statybos institutas, Teritorijų planavimo centras,
Tunelio g. 60, 44405 Kaunas, Lietuva
El. paštas krastotvarka@asi.lt*

Įteikta 2011 12 02; priimta 2012 02 01

Santrauka. Straipsnyje aptariami Kauno tvirtovės objektų tyrimai, įtraukimas į LR nekilnojamojo kultūros paveldo vertybių registrą, teritorijų ir apsaugos zonų nustatymas. Analizuojama kai kurių Kauno tvirtovės gynybinių statinių teritorijų būklė, naujų statybų skverbimasis į kultūros paveldo objektų apsaugos zonas ir teritorijas. Aptariamas teriologinių draustinių įkūrimas tvirtovės gynybiniuose objektuose, jų nuostatų įtaka statiniams, gamtotvarkos planų ir kitų Europos Sąjungos finansuojamų projektų rezultatai ir siūlymų įgyvendinimas, praktinė nauda, kai kurie Kauno miesto Bendrojo plano sprendiniai, kenkiantys Kauno tvirtovės kultūros paveldo objektų išlikimui.

Reikšminiai žodžiai: karinis paveldas, Kauno tvirtovė, fortai, baterijos teritorijos ir apsaugos zonos, istorinis kraštovaizdis, nauja statyba, teriologiniai draustiniai, Europos Sąjunga, projektai, Bendrasis planas.

Įvadas

XIX–XX a. karinis ir industrinis paveldas artimiausiu metu galėtų tapti ir Lietuvos verslo investicijų traukos objektu – tokia išvada peršasi, stebint kitų valstybių patirtį. Daugelyje šalių gynybiniai įtvirtinimai, kareivinės, sandėliai, kiti buvę kariniai objektai tampa ne tik muziejais. Šių objektų ir juos supančio kraštovaizdžio prireikia kino filmų, spektaklių kūrėjams, taip pat koncertams, festivaliams, įvairiems sambūriams rengti. Jie naudojami kuriant ar eksponuojant vaizduojamąjį meną.

Šis procesas vyksta todėl, kad pasaulyje sparčiai vyksta technologijų kaita, nyksta kai kurios pramonės šakos, uostai, aerodromai, industriniai, karinės paskirties pastatai dažnai atsiranda miestų centruose, jie nebeturi sąlygų tinkamai funkcionuoti.

Lietuvoje dauguma istorinių karinių statinių ar jų kompleksų priklausė sovietų kariuomenei. Jai pasitraukus, beveik viskas buvo išplėšta, išgrobta ir per vėlai susigriebta, kad verta tuos objektus išsaugoti.

Kauno tvirtovės statiniai tapę vienais problematiškiausių Lietuvos kultūros paveldo objektų. Iki šiol buvo tik nedrąšių bandymų tvarkyti gynybinius statinius.

Tačiau 2008 m. vasarį privatizuotas Kauno tvirtovės VII fortas. Savininkai numato jame vystyti kultūrinę veiklą, organizuoti renginius, įkurti muziejų.

Reikia tikėtis, kad ateis eilė tvarkyti bei naudoti ir kitus Kauno tvirtovės gynybinius objektus. Tačiau ar bus ką tvarkyti ir naudoti? Toks klausimas kyla, vertinant jų būklę ir agresyvų užstatymo skverbimąsi į tvirtovės fortų, baterijų, įtvirtinimų artimiausią aplinką bei teritorijas.

Straipsnyje aptarti Kauno tvirtovės tyrimo darbai, teritorijų ir apsaugos zonų nustatymo eiga, nagrinėta kelių fortų ir baterijų būklė bei Europos Sąjungos finansuojami projektai, liečiantys Kauno tvirtovės objektus. Straipsnis parengtas, remiantis dokumentų analize bei natūros tyrimais.

Kauno tvirtovės gynybinių objektų tyrimai, teritorijų ir apsaugos zonų ribų nustatymas

Tarpukario laikotarpiu požiūris į Kauno tvirtovės statinius buvo grynai utilitarus, juose gyveno žmonės, kažkuriuos naudojo kariuomenė, valstybinės institucijos, dalis jų stovėjo tušti, pylimai buvo ardomi, jų te-

ritorijos parceliuojamos sklypais. Atmintyje dar buvo gyva ilgametė Carinės Rusijos okupacija bei Pirmasis pasaulinis karas. Tai buvo per artima praeitis, kad ją menantys statiniai būtų saugomi kaip jos liudininkai. Be to, jaunos Lietuvos Respublikos kultūros paveldo apsauga tik ėmė kurtis, dar tik pradėti žymiausių architektūros ir archeologijos vertybių tyrimai. Apie tai, kad galėtų būti saugomi Rusijos armijos fortai ar kiti tvirtovės statiniai, nebuvo net kalbos.

Po Antrojo pasaulinio karo dauguma Kauno tvirtovės objektų perėjo Tarybų Sąjungos armijos žinion ir tapo neprieinamais visuomenei. Visgi į 1971 m. patvirtintą Lietuvos TSR vietinės reikšmės architektūros paminklų sąrašą įtraukti keturi Kauno tvirtovės fortai: antrasis, šeštasis, septintasis ir devintasis (Lietuvos ... 1971).

1987 m. paminklų sąrašą papildė dar šeši fortai – 1, 3, 4, 5, 8, Romainių fortai ir kiti objektai: septynios baterijos – 1, 2, 3, 4, 5, 6, 8 (kažkodėl į sąrašą pateko dvi sunaikintos – 2 ir 3 baterijos), artilerijos sandėliai kairiajame Nemuno krante, parako sandėlis (Breslaujos g.), slėptuvė (Veiverių g.), komendanto slėptuvė, keturi sandėliai Linkuvos įtvirtinime, keturi sandėliai Centriniam įtvirtinime, slėptuvė Sargėnuose (Lietuvos ... 1987). Šiame sąraše neatsispindėjo, kad fortuose yra po keliolika statinių ir žemės architektūros elementai, baterijose yra nuo vieno iki keturių sandėlių, kai kurie įtvirtinimuose esantys sandėliai įvardinti kaip atskiri statiniai. Į sąrašą be jokios sistemos buvo įtraukta tik nedidelė dalis Kauno tvirtovės objektų. Į tuometinį kultūros paminklų sąrašą Kauno tvirtovė įtraukta kaip vietinės reikšmės architektūros paminklas – kompleksas AtV 125, o statiniai – kaip komplekso sudėtinės dalys.

Didelė dalis tvirtovės gynybinių objektų, kariniai miesteliai, administraciniai pastatai neturėjo jokio apsaugos statuso. Tada dar ne visi tvirtovės objektai buvo atrasti. Negalvota apie šio komplekso visumą, tvirtovės kelius ir smulkius inžinerinius statinius.

Tačiau, jau 1983 m., rengiant Kauno miesto generalinį planą, Architektūros ir Statybos instituto Kraštotvarkos sektoriaus mokslininkai įvertino tvirtovės fortus kaip potencialius rekreacijos objektus bei atraktyvius kraštovaizdžio elementus (Stauskas, Dringelis ir kt. ... 1983).

Tačiau tuo metu tarp dalies mokslininkų, projektuotojų vyravo neigiamas požiūris į vadinamąjį „okupantų paveldą“.

Nežiūrint į iš esmės nepalankią situaciją, objektas pradėtas tyrinėti.

Menotyrinę tvirtovės bei keturių fortų apžvalgą atliko N. Lukšionytė-Tolvaišienė (Lukšionytė 1991). Urbanistiniu architektūriniu bei aplinkos apsaugos požiūriu tvirtovė tyrinėta ir įvertinta 1990–1992 m.

Architektūros ir statybos instituto Urbanistikos sektoriuje (Steponaitytė ... 1992). Tada pirmą kartą planuose užfiksuoti visi, tuo metu nustatyti tvirtovės objektai, pasiūlyta visam tvirtovės kompleksui ir atskiriems jos elementams suteikti apsaugos statusą.

1996 m. tyrinėta dalies Kauno tvirtovės gynybinių statinių teritorijų augalija, siekiant nustatyti jos vertę gamtosauginiu bei urbanistiniu požiūriu. Pateikti šių teritorijų augalijos tvarkymo siūlymai (Steponaitytė ir kt. 1996).

Į kultūros paminklų sąrašą įtrauktų objektų aplinkoje statybos nebuvo reguliuojamos. Laisvose teritorijose, patogiose statybai vietose, masiškai buvo statomi gyvenamieji namai ir net pramonės pastatai.

Pirmieji Kauno tvirtovės gynybinių objektų teritorijų ir apsaugos zonų ribų nustatymo siūlymai parengti 1993–1994 m. (Steponaitytė 1994). Jie apėmė visus tuo metu nustatytus pirmojo ir antrojo tvirtovės statybos žiedo (1882–1915 m.) gynybinius objektus: fortus, baterijas, slėptuves, artilerijos sandėlių kompleksus, tarpinius artilerijos sandėlius, taip pat išlikusias žemės įtvirtinimų atkarpas, fortų, baterijų liekanas. Karinių miestelių, sandėlių kompleksų, administracinių pastatų, karinės geležinkelio stoties ir kt. išlikusių autentiškų, charakteringų tvirtovės kelių su vandens pralaidomis, smulkių objektų teritorijų ir apsaugos zonų ribos tada nebuvo nustatytos.

1998–2000 m. laikotarpiu Kultūros paveldo mokslinio centro specialistai, konsultuojami tuometinio Kauno miesto savivaldybės Paminklotvarkos poskyrio darbuotojų, nustatė Kauno tvirtovės gynybinių objektų, kurie buvo įrašyti į LR nekilnojamųjų kultūros vertybių registrą, teritorijų ir apsaugos zonų ribas. Vadovautasi 1994 m. priimtu LR nekilnojamųjų kultūros vertybių įstatymu, pagal kurį nustatytos apsaugos nuo fizinio poveikio ir vizualinės apsaugos zonos. Teritorijų ir apsaugos zonų ribos nustatytos skubotai, nepakankamai įsigilinus į objektų specifiką. Nustatant teritorijų ir apsaugos zonų ribas, buvo iš dalies vadovautasi parengtais pasiūlymais, tačiau daugiausia ribos buvo koreguotos, dažnai sumažinant teritorijų ir apsaugos zonų plotus. Dalis istorinių fortų teritorijų ir statinių liko be reikiamo apsaugos statuso.

2003 m. į LR nekilnojamųjų kultūros vertybių (NKV) registrą įtraukti keturi Kauno tvirtovės kariniai miesteliai (KVAD ... 2002): vienas Žemuočiuose Šančiuose ir trys Panemunėje.

Visi šie ir anksčiau įtraukti objektai 2005 m. paskelbti valstybės saugomais (Lietuvos ... 2005).

Po ilgesnės pertraukos, 2007 m. vėl imta tvirtovės statinius ir kompleksus registruoti LR nekilnojamųjų kultūros vertybių registre: iki 2010 m. įtraukti Kauno tvirtovės vadavietės, administracinių, malūno, Žemųjų

Šančių karinio miestelio šiaurinės dalies pastatų kompleksai ir kai kurie kiti objektai.

Objektų teritorijų ir apsaugos zonų ribų bei režimų nustatymas pristabdė fortų ir kitų buvusių Kauno tvirtovės objektų ir jų aplinkos užstatymą ir niokojimą. Tačiau iš esmės šių teritorijų apsaugos ir tinkamo tvarkymo neužtikrino. Pirmiausia, nepakankamai ištyrinėjus, buvo nustatytos per mažos objektų teritorijos – neįtraukta daug sudėtinių objektų elementų. Todėl tokiu principu nustatytos teritorijų ir apsaugos zonų ribos neužkirto kelio naujų statybų priartėjimui prie pat objektų teritorijų, nebuvo išvengta būtinų objekto gerai būklei užtikrinti elementų (daugiausia drenažo įrenginių, griovių) sunaikinimo, nes apsaugos nuo fizinio poveikio ir vizualinės apsaugos pozonių režimas neužtikrina apsaugos nuo užstatymo, atsirandančio ten, kur jo neturi būti. Tuo galima įsitikinti, išnagrinėjus kai kurių fortų – ir baterijų teritorijų, ir apsaugos zonų dabartinę būklę.

Kai kurių Kauno tvirtovės fortų ir baterijų teritorijų bei aplinkos būklės analizė

Fortai

Septyni pirmojo gynybos žiedo fortai buvo pastatyti 1882–1889 m., išsidėstę netaisyklingo ovalo formos žiedu aplink Kauną. Šiame straipsnyje pasirinkti nagrinėti du fortai: vienintelis, kurio aplinkoje dar išlikęs istorinis kraštovaizdis (I fortas), ir fortas, aplink kurį realu istorinį kraštovaizdį iš dalies atkurti (III fortas).

Išnagrinėta stacionarių baterijų, kurias užgožė jų teritorijose ar prie pat išaugęs užstatymas, būklė.

Šiame straipsnyje nenagrinėta karinių miestelių ir kitų tvirtovės statinių kompleksų teritorijų bei apsaugos zonų būklė.

I fortas (Kazliškių k., Ringaudų sen., Kauno r. sav.)

Fortas yra vakariniame tvirtovės pakraštyje Marvelės upelio kairiajame krante, jo slėnio viršutinėje terasoje. Forto teritorija plyti išilgai upelio slėnio krašto, lėkštoje aukštumoje. Tokia situacija leido be pakeitimų vietovei pritaikyti pavyzdinį forto projektą.

Fortas smarkiai nukentėjo dar per tvirtovės šturmą 1915 m. Tada buvo sunaikinta dalis suformuotų žemės architektūros formų, sugriauti kai kurie statiniai. Tačiau išliko autentiška forto struktūra.

Išliko autentiškas forto užnugario kareivinių pastato tūris, korpusų padalinimas į atskiras patalpas. Tačiau fasade neliko autentiškų langų – sovietiniais metais prakirsti didžiuliai vartai.

Nuo to laiko, kai fortas tapo nenaudojamas, statiniai visą laiką niokojami.

Į pietus nuo forto prieš Pirmąjį pasaulinį karą įrengtas papildomas pylimas su dviem betoniniais sta-

tiniais. Šie statiniai atsidūrę prie gyvenamųjų namų, neįrašyti į kultūros vertybių registrą, nepažymėti apsaugos zonų plane.

LR nekilnojamųjų kultūros vertybių registre fortas įregistruotas 2002 m. (KVAD ... 2002). Teritorijos ir vizualinės apsaugos zonos ribos nustatytos 1998 m. 1912 m. forto teritorija sudarė apie 19 ha (Inventarnye ... 1912), 1998 m. nustatyta – 7,58 ha. Vizualinio apsaugos zonos pozonio plotas – 33,09 ha., fizinio apsaugos zonos pozonio plotas 9,38 ha.

I forto aplinka kol kas mažai urbanizuota. Į šiaurę nuo forto jau nuo seno įsikūrusi lentpjūvė, keletas gyvenamųjų namų stovi pietų pusėje, prie šlaito.

I fortas neapaugo medžiais ir krūmais. Tai vienintelis fortas, kurio aplinkoje išliko artimas tvirtovės laikams kraštovaizdis. Dabar forto pylimas pakilęs virš aplinkinės teritorijos apie 7 m (1 pav.).

Tačiau forto prieigos iš rytų pusės, kur yra privažavimas, atrodo taip, tarsi čia būtų ką tik praūžęs karas: greta stendo, kur užrašyta, kad tai tarptautinio turistinio maršruto „Baltijos tvirtovių kultūrinio turizmo kelias“ objektas, stovi apgriuvęs, be stogo namas, virtęs benamių landyne, šiek tiek arčiau forto taip pat griūvantis, baltų plytų statinys. Buvusią forto teritoriją prie kelio žymi išvartyti betoniniai stulpai su spygliuota viela.

Iš vakarų ir pietvakarių fortas matomas apylinkėse net nuo VIA *Baltica* magistralės, o iš rytų pusės – nuo kelio Kaunas–Noreikiškės – kaip autentiškas istorinio kraštovaizdžio akcentas – įspūdingi žolė apaugę pylimai. Tačiau pastaraisiais metais pastebimas agresyvus statybų skverbimasis į forto prieigas: jo apsaugos zonas. Apsaugos nuo fizinio poveikio ir vizualinės apsaugos pozoniuose formuojami gyvenamosios paskirties sklypai (2 pav.). Jeigu šis procesas tęsis, autentiškas istorinis kraštovaizdis bus galutinai prarastas.

Šiaurės vakarų pusėje, buvusioje istorinėje forto teritorijoje, iš dalies išlikusiame išoriniame šlaite (glasyje), dabar apsaugos nuo fizinio poveikio pozonyje, parengti sklypų detalieji planai. Vakarinėje, frontinėje pusėje patvirtintas dešimties sklypų detalusis planas, o būsimoji gatvė jau turi pavadinimą – Dvaro gatvė. Užstatymas neleistinai priartės prie forto teritorijos, faktiškai jis atsiras ten, kur turėtų būti kultūros vertybės teritorija. Neliks jokie apėjimo aplink fortą.

Norint nors iš dalies išsaugoti istorinį kraštovaizdį, jo apsaugos nuo fizinio poveikio ir vizualinės apsaugos pozonyje – išlikusioje erdvėje – naujų statybų planuoti negalima. Būtina atlikti forto teritorijos ir apsaugos zonos pozonių ribų korektūrą, forto teritorijai priskirti išorinio šlaito liekanas, pylimą su betoninėmis slėptuvėmis, esantį į pietus nuo forto, vandens nubėgimo griovius pietiniame ir šiauriniame užnugario kampuo-

1 pav. I forto vaizdas iš oro. Fotografija G. Česonio

Fig. 1. Aerial view of I Fort. Foto by G. Česonis

se. Forto apsaugos nuo fizinio poveikio pozonio ribą reikalinga nustatyti, vadovaujantis autentiškomis forto teritorijos ribomis. Jeigu dabar nebus sustabdyta forto aplinkos urbanizacija, bus prarasta galimybė nors prie vieno forto išsaugoti istorinį, tvirtovės laikais suformuotą kraštovaizdį.

Į rytus nuo forto eina autentiška tvirtovės kelio atkarpa, jungianti I ir II fortus, vedanti į 1 bateriją ir į Marvos fortą. Po šiuo keliu išlikusios autentiškos Marvelės upelio pralaidos. Viena jų pasižymi ypač originaliu architektūriniu inžineriniu sprendimu. Šią kelio atkarpą su pralaidomis būtina įrašyti į LR NKV registrą. Kelio atkarpą su pralaida tikslinga priskirti I fortui ir traktuoti visus objektus kaip kompleksą.

III fortas (Titnago g. 43, Seniavos k., Garliavos sen., Kauno r. sav.)

Yra tvirtovės pietuose, Sąnašos upelio slėnio pietinio šlaito viršutinėje terasoje, Kauno rajono teritorijoje Seniavos kaime. Forto planas simetrinio šešiakampio konfigūracijos. Jo struktūra analogiška I fortui. Fortas nukentėjo Pirmojo pasaulinio karo metu, forto viduje yra apgriautų statinių, likę patrankų sviedinių padarytų duobių. Tačiau iš esmės suformuotas reljefas išliko (3 pav.).

LR nekilnojamųjų kultūros vertybių registre fortas įregistruotas 2002 m. (KVAD ... 2002). Teritorijos ir vizualinės apsaugos zonos ribos nustatytos 1998 m. 1912 m. forto teritorija sudarė apie 24 ha (Inventarnye ... 1912), 1998 m. nustatyta – 14,87 ha. Vizualinio apsaugos zonos pozonio plotas – 28,01 ha, fizinio apsaugos

2 pav. I forto aplinkos suskirstymas sklypais (ištrauka iš Registrų centro medžiagos)

Fig. 2. Divided to the plots surroundings of I Fort (fragment of Centre of Registers material)

zonos pozonio plotas – 7,19 ha. Forto pylimai iškyla virš aplinkos apie 8 m.

Tai antrasis fortas, kur dar būtų galima bent iš dalies išsaugoti istorinį kraštovaizdį.

Forto aplinka iš pietų ir rytų pusės kol kas neurbanizuota. Forte beveik nėra didelių medžių, tačiau jo teritorijoje daug nepraeinamų brūzgynų, kuriuos sudaro menkavertė augalija.

Iš pietų ir rytų pusės fortas gerai matomas kaip krūmų masyvas, juos pašalinus, būtų galima atkurti istorinį kraštovaizdį. Tačiau visas išorinis šlaitas (glasis) ir dalis istorinės forto teritorijos šiaurės rytuose yra suskirstyti sklypais, kurie buvo suteikti gyventojams, kompensuojant turėtą žemės nuosavybę (4 pav.).

Šiaurės rytų pusėje Kauno rajono savivaldybė apie 1996 m. leido praplėsti gyventojų sklypus (nederinant su paveldosaugos institucijomis) mažinant forto teri-

toriją. Šie sklypai jau užstatyti, kitų sklypų savininkai nori keisti žemės ūkio paskirtį į gyvenamąją. Jau bandoma rengti detaliuosius planus, skaidyti didelius sklypus į mažesnius. Forto išorinio šlaito teritorijoje nustatytas apsaugos nuo fizinio poveikio pozonis (apie 50 m nuo griovio šlaito), o vizualinės apsaugos pozonio ribos – iki pietų ir rytų pusėse einančių kelių. Iš vakarų fortą užstoja gyvenamieji namai. Į rytus nuo forto, vizualinės apsaugos pozonyje, naujuose sklypuose prie

3 pav. III forto vaizdas iš oro. Fotografija G. Česonio

Fig. 3. Aerial foto of III Fort. Foto by G. Česonis

4 pav. III forto aplinkos suskirstymas sklypais (ištrauka iš Registrų centro medžiagos)

Fig. 4. Divided to the plots surroundings of III Fort (fragment of Centre of Registers material)

kelio, jau statomi namai. Jei užstatymas būtų formuojamas pietų pusėje, istorinio kraštovaizdžio atkurti nebūtų įmanoma.

Ypač grubi statybos invazija yra šiaurinėje forto teritorijos dalyje – čia jau nuo 1989 m. stovi GAZ autoserviso statiniai: administracinis, gamybinis pastatai, katilinė, angariai, keli surenkami skydiniai namai, vadinamieji „alytnamiai“. Šie statiniai sudarkė forto užnugarį ir užstoja istorinius statinius. Įmonės teritorija aptverta aukšta surenkama betonine tvora. Kareivinių pastatas naudojamas sandėliuoti (anksčiau įmonės savininkas žadėjo restauruoti statinius, kareivinėse įrengti viešbutį). Tačiau iki šiol niekas nėra daroma. Ši padėtis turi tik tokį teigiamą aspektą, kad kareivinės ir kiti forto statiniai nėra niokojami. Tačiau statinių ir šlaitų griovimo darbą atlieka gausi augalija. Tankiai apaugusiuose šlaituose daug kur išnykusi žolė, statūs šlaitai slenka kartu su krūmais ir medeliais.

Iš rytų ir vakarų pusių į fortą įrengti įvažiavimai, užpylus žemėmis dalį gynybinio griovio.

Šiaurinė kultūros vertybės teritorijos riba eina per „GAZ autoserviso“ sklypo vidurį. Šį sklypą iki pat Titnago gatvės būtina priskirti forto teritorijai.

Greta forto, Sąnašos upelio slėniu, eina autentiška tvirtovės kelio atkarpa (Titnago gatvė) – charakteringas vingiuotas tvirtovės kelias su plytinėmis ir akmeninėmis vandens pralaidomis. Pietiniame slėnio šlaite išlikę suformuotų vietų pabūklams. Titnago gatvės atkarpą su vandens pralaidomis nuo Seniavos kapinių iki geležinkelio būtina įrašyti į LR NKV kultūros vertybių registrą ir suteikti apsaugos statusą. Kelio atkarpa, vandens nubėgimo grioviai su III fortu turėtų sudaryti vieną kompleksą.

Stacionarios baterijos

Stacionarios baterijos buvo įrengiamos tarp fortų. Jos buvo skirtos sunkiajai artilerijai. Vietos baterijoms buvo parenkamos ypač atidžiai: iš jų turėjo būti plačiausiai matoma gynybai svarbi teritorija.

Tipinis baterijos projektas nebuvo sukurtas, tai tarsi forto pylimo su artilerijos pozicijomis fragmentas.

Į Nėkilnojamųjų kultūros vertybių registrą baterijos įrašytos kaip statinių kompleksai.

1 baterija (Dariaus ir Girėno g. 100, Kauno r. sav.)

Tai pati didžiausia stacionari baterija Kauno tvirtovėje, įrengta Nemuno ir Marvelės upelio slėnių šlaitų atragyje, strategiškai ypač svarbioje vietoje. Šiuo objektu pradėta Kauno tvirtovės statyba.

LR nėkilnojamųjų kultūros vertybių registre baterijos statinių kompleksas įregistruotas 2002 m. (KVAD ... 2002). Teritorijos ir vizualinės apsaugos zonos ribos nustatytos 1998 m. 1912 m. baterijos teritorija sudarė apie 4 ha (Inventarnyje ... 1912), 1998 m. nustatyta – 1,69 ha.

Vizualinio apsaugos zonos pozonio plotas – 4,06 ha., fizinio apsaugos zonos pozonio plotas – 2,59 ha.

Skirtingai nuo kitų baterijų, jos teritorija buvo žymiai didesnė, netaisyklingo uždaro, artimo apskritimui, šešiakampio plano. Po pylimu įrengti du sandėliai ir dvi slėptuvės pabūklams. Baterija Pirmojo pasaulinio karo metu beveik nenukentėjo. Tarpukariu ji perduota Kauno universitetui, čia buvo įrengta observatorija.

Po Antrojo pasaulinio karo šią teritoriją perėmė sovietų kariškiai. Pietinė ir pietrytinė pylimų dalis buvo sunaikinta, šioje teritorijoje statant Savanoriškos draugijos armijai ir aviacijai remti (DOSAAF) skirtus pastatus, tarp jų 5 aukštų bendrabutį-viešbutį. Didžioji teritorijos dalis asfaltuota. Baterijos statiniai naudoti kaip sandėliai. Pylimai apaugoti medžiais ir krūmais, grioviai užpelkėjo.

Dabartinis baterijos pylimų aukštis – apie 7 m.

Atgavus nepriklausomybę, visa teritorija perėjo St. Raštikio puskarininkių mokyklai (šiuo metu Lietuvos kariuomenės mokykla). Apie 1998 m. buvo tvarkoma išlikusi baterijos teritorija, atlikti augalijos tyrimai, pagal projektą pašalinti menkaverčiai medeliai ir krūmai, atsivėrė pylimų formos, regeneruota dalis nugriauto pylimo ir žalia veja.

Į baterijos – kultūros vertybės – teritoriją naujų statybų skverbimosi dabar nėra, tačiau, kadangi šis objektas priklauso Lietuvos kariuomenei, jis visuomenei ir turistams sunkiai prieinamas. Dideli pastatai prie Dariaus ir Girėno gatvės visiškai užstoja kultūros vertybės teritoriją.

6 baterija (Kiškių g. 22, Kauno r. sav.)

Baterija yra Panemunės šile, jos pylimas pusapskritimio formos.

LR nėkilnojamųjų kultūros vertybių registre baterijos statinių kompleksas įregistruotas 2002 m. (KVAD ... 2002). Teritorijos ir apsaugos zonos ribos nustatytos 1998 m. 1912 m. baterijos teritorija sudarė apie 2,8 ha (Inventarnyje ... 1912), 1998 m. nustatyta – 1,02 ha. Apsaugos zonos vizualinės apsaugos pozonio plotas – 2,4 ha, 2009 m. pradžioje (autorės skaičiavimu) realus teritorijos plotas likęs apie 0,6 ha.

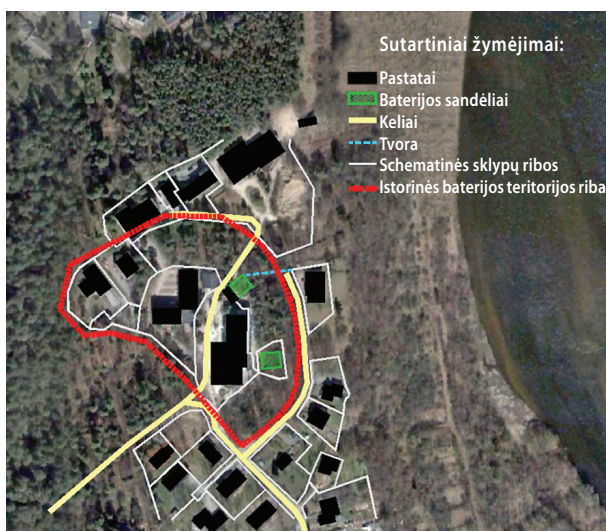
Iš dalies išlikęs suformuotas reljefas, nors pylimas apaugęs pušimis ir krūmais. Po pylimu yra du plytiniai sandėliai, viename ilgą laiką veikė stalių dirbtuvė, rytiniame buvo sandėlis. Vakarinio sandėlio fasadą užstoja priestatas, tad senąjį pastatą surasti sunku. Prieš dvidešimtį metų aplinkinė teritorija buvo poilsio zona: čia buvo įsikūręs buvusios Radijo gamyklos profilaktoriumas. Tada baterijos kieme, prie pat pylimo pradėtas statyti naujas jo korpusas, į rytus plytėjo pionierių stovyklos teritorija su mediniais nameliais. Keletas gyvenamųjų namų stovėjo prie baterijos iš šiaurės rytų einančioje Kiškių gatvelėje.

Ilgą laiką statytas profilaktoriumo korpusas, apie 2006 m. prasidėjus gyvenamosios statybos bumui, buvo baigtas, praplėstas, paverstas daugiabučiu namu. Greta jo pastatytas dar vienas daugiabutis gyvenamasis namas. Per baterijos pylimą jau anksčiau ėjęs takas buvo asfaltuotas, o dabar virto įvažiavimu. Dabar didžioji dalis istorinės baterijos teritorijos – jos kiemas – ištiesai užstatyta ir suskaidyta sklypais. Patekti pašaliniais į šių sklypų teritorijas problemiška (5 pav.).

Objektas visiškai užgožtas didelių pastatų, sunkiai surandamas.

8 baterija (Zanavykų g. 62, 64, 66a, Kauno r. sav.)

Nors šis objektas taip pat įtrauktas į LR nekilnojamojo kultūros vertybių registrą (KVAD ... 2002), jį surasti ir apžiūrėti yra beveik neįmanoma.

5 pav. 6 baterijos teritorijos ir aplinkos būklė

Fig. 5. Status of territory and surroundings of 6 battery

6 pav. 6 baterijos vaizdas 2010 m. Fotografija N. Steponaitytės

Fig. 6. View of 6th battery at 2010. Foto by N. Steponaitytė

Baterijos teritorija yra Neries slėnio šlaito viršutinėje terasoje. Išlikę baterijos pylimo fragmentai. Jos plotas prieš Pirmąjį pasaulinį karą buvo apie 3 ha (Inventarnye ... 1912), 1998 m. nustatytas – 1,42 ha (į jį patenka sklypai su užstatytais sandėliais). Du iš jų yra privačiuose sklypuose, virtę dviaukščių mūrinių gyvenamųjų namų rūšiais (Zanavykų g. 60 ir 64), o vienas (Zanavykų g. 66a) – pusiau užverstas žemėmis dar laisvoje žemėje. Bateriją iš vakarų ir pietų supa statūs, apaugę medžiais šlaitai. Iš rytų pusės prie baterijos veda privažiavimas – dabartinė Zanavykų gatvė. Tačiau ji baigiasi tvora. Už jos – vienas neužstatytas sandėlis su pylimu. Išlikusio pylimo virš neužstatyto sandėlio aukštis – apie 5 m. Tačiau priėjimą prie jo aklina tvora užtvėrė gretimo sklypo savininkas, motyvuodamas tuo, kad ant šlaito renkasi valkatos. Faktiškai teritorija prie baterijos sandėlio naudojasi šio sklypo savininkas.

Taigi, patekti prie kultūros vertybės statinių galima tik savininkams atrakinus tvorą vartus.

Visomis aprašytais trimis kultūros vertybėmis praktiškai negali naudotis visuomenė ir turistai, nes jos yra uždaroje teritorijoje, į kurias patekimas priklauso nuo savininkų geranoriškumo. Tai pavyzdžiai, kaip miestas „praryja“ neužstatytas teritorijas, nepaisant jų statuso.

Teriologiniai draustiniai ir „Natura 2000“ teritorijos

Teriologiniai draustiniai – teritorijos, kuriose saugomi šikšnosparniai. 1997 m. IV forte įkurtas valstybinės reikšmės Kauno teriologinis draustinis (Lietuvos ... 1997). 1991 m. įsteigta 10 savivaldybės reikšmės teriologinių draustinių (Kauno ... 1991). Visi draustiniai įsteigti Kauno tvirtovės gynybinių statinių teritorijose, tačiau pavadinti aplinkinių kaimų ar upelių vardais. Savivaldybės reikšmės draustiniais tapo I, II, III ir VIII fortai, pavadinti Žagariškių, Julijanavos, Naujosios Fredos, Milikonių draustiniais, ir šešios tarpinės karinės (blindažai), pavadintos Sąnašos, Karkazų, Sėmenos I, Sėmenos II, Romainių I, Romainių II teriologiniais draustiniais.

Draustiniai turi savo nuostatus, kurie apriboja naudotojų ūkinę veiklą – jų teritorijose draudžiama keisti gamtinę aplinką, be to, šikšnosparnių žiemos miego metu – nuo rugsėjo iki gegužės mėnesio draudžiama juose lankytis. Steigiant draustinius kultūros vertybių teritorijose, ignoruoti kultūros paveldo apsaugos reikalavimai.

Penkiuose fortuose – teriologiniuose draustiniuose 2009 m. įsteigtos Buveinių apsaugai svarbios teritorijos, priskirtos Europos ekologiniam tinklui „Natura 2000“ (Lietuvos ... 2009), nustatytos teritorijų ribos, suteikti

kodai „Natura 2000“ duomenų bazėje. Buveinių apsaugai svarbių teritorijų ribos sutampa su teriologinių draustinių ribomis.

Buveinių apsaugai svarbioms teritorijoms rengiami strateginio planavimo dokumentai – gamtotvarkos planai. 2008 m. patvirtintas gamtotvarkos planas 2008–2010 m. rengimo planas (Valstybinės ... 2008). Jų rengimą finansuoja Europos Sąjunga. 2010 m. aplinkos ministro patvirtintas Rokų (IV) forto gamtotvarkos planas (Lietuvos ... 2010). Už jame (ir kituose gamtotvarkos planuose) numatytų priemonių įgyvendinimą atsakinga Kauno marių regioninio parko direkcija.

Rengiant Rokų (IV) forto gamtotvarkos planą, neatsižvelgta į tai, kad planavimo objektas yra valstybės saugomos kultūros vertybės teritorija, tik trumpai konstatuojamas faktas, kad fortas yra kultūros paveldo objektas. Tačiau apie jokių paveldosaugos reikalavimus net neužsimenama. Vienas svarbiausių plane minimų reikalavimų – „svarbu palaikyti esamas vandens apykaitos sąlygas forte, nes bet kokie hidrologinio režimo pokyčiai gali mažinti žiemojimo sąlygų kokybę“ (Baranauskas ir kt. 2006).

Šiam gamtotvarkos planui, kaip neatitinkančiam paveldosaugos reikalavimų, nepritarė Kultūros paveldo departamento Kauno teritorinis padalinys, todėl projekte numatytų teritorijos ir statinių tvarkymo priemonių neįmanoma įgyvendinti.

Nežiūrint į tai, šiuo metu rengiami Žagariškių (I fortas), Julijanavos (II fortas), Naujosios Fredos (III fortas), Milikonų (VIII fortas), teriologinių draustinių-buveinių apsaugai svarbių teritorijų gamtotvarkos planai.

Kauno tvirtovė liečiantys projektai, finansuojami Europos Sąjungos.

Kauno bendrasis planas

2005 m. Kauno miestas buvo pakviestas dalyvauti projekte, iš dalies finansuojamame iš Europos Sąjungos Regioninio vystymo fondo lėšų pagal BSR *Interreg III B NP* programą „Baltijos tvirtovių kultūrinio turizmo kelias“ (*Baltic Culture and Tourism Route Fortresses*). Šio projekto tikslas – išsaugoti buvusias tvirtoves Baltijos regione, paversti jas daigafunkciais kultūros, meno, laisvalaikio ir turizmo centrais, sukurti mokslinius centrus, kurie specializuotųsi tvirtovių išsaugojimo ir tvarkymo srityje, vystyti ir propaguoti miestų savivaldybių ir mokslo įstaigų daigiašalį bendradarbiavimą.

Projekte dalyvavo 14 partnerių iš Vokietijos, Lenkijos, Rusijos (Kaliningrado sritis), Latvijos. Kaunui atstovavo trys partneriai: Kauno miesto savivaldybė,

Kauno technologijos universiteto Architektūros ir statybos institutas, Vytauto Didžiojo universitetas. Vienas projekto etapų – turistinio maršruto sudarymas ir tarptautinės informacinės bazės sukūrimas – baigėsi 2007 m. pabaigoje. 2008 m. maršrutas pradėjo funkcionuoti.

Nors konkrečių tvirtovės tvarkymo darbų projekto metu nebuvo atlikta, jis tapo stipriu postūmiu populiarinant Kauno tvirtovę kaip unikalų kultūros paveldo ir patrauklų turistiniu požiūriu objektą: sukurtas visų maršruto trasoje esančių tvirtovių informacinis katalogas, tinklalapis internete (Baltic ... 2007). 2007 m. pirmą kartą Lietuvoje pasirodė populiarūs leidiniai apie Kauno tvirtovę: „Kauno tvirtovės istorija“ (Orlov 2007), atlasas „Kauno tvirtovė“ (Orlov, Lukšė 2007), *The Atlas of Kaunas Fortress* (Orlov 2009).

Kauno technologijos universiteto ir Vytauto Didžiojo universiteto studentams perskaitytas paskaitų ciklas apie Kauno tvirtovę.

Prie kiekvieno forto pastatyti informaciniai stendai su tvirtovės ir fortų planais.

Tuo pat metu vyko *Interreg III* programos projektas – „Darnus buvusių sovietinių karinių gyvenamųjų teritorijų atkūrimas – iššūkis ir galimybė regioninei plėtrai – ReMiDo“, kuriame taip pat dalyvavo Kauno miesto savivaldybė su užsienio partneriais. Šio projekto tikslas – palengvinti policentrinių apgyvendinimo struktūrų skatinimą, taikant efektyvesnę buvusių karinių teritorijų valdymą siekiant subalansuotos ir darnios erdvinės plėtros (ekonominiai, socialiniai, kultūriniai ir aplinkosauginiai veiksniai). Projekto metu sukurta Kauno tvirtovės III karinio miestelio tvarkymo ir naudojimo vizija. Praktinis rezultatas – panaudojant šio projekto lėšas, įrengtas karinio miestelio apšvietimas.

Realybėje šioje teritorijoje esantys nenaudojami kareivinių pastatai baigiami nuniokoti.

Gyvenamosios statybos bumu metu kultūros vertybės teritorijoje pastatyti du daigabučiai 5 aukštų gyvenamieji namai.

Kai kurie 2003 m. patvirtinto Kauno bendrojo plano (Kauno ... 2007) sprendiniai pažeidžia Kauno tvirtovės gynybinių objektų teritorijas. Vienas jų – stambios gatvės – planuojamo tilto per Nerį tąsos – nutiesimas per Linkuvos įtvirtinimo teritoriją (7 pav.).

Išvados

1. Nors remiantis dar 1992 m. atliktais tyrimais pasiūlyta Kauno tvirtovei suteikti teisinę apsaugą kaip kompleksui arba suteikti jam urbanistikos paminklo statusą, tvirtovės gynybiniai objektai ir statiniai į Nekilnojamųjų kultūros vertybių registrą buvo įtraukti kaip atskiri objektai.

7 pav. Linkuvos įtvirtinimas, kurį pagal bendrąjį planą norima perkirsti gatve

Fig. 7. Strengthening of Linkuva, that is planned to be cut with street, according to master plan

2. Fortų ir kitų Kauno tvirtovės objektų teritorijų bei apsaugos zonų ribos nustatytos, išsamiai neįštyrinėjus objektų ir jų aplinkos. Dalis vertingų elementų liko be reikiamos apsaugos. Tai sudarė sąlygas statiniams, kurie pažeidžia kultūros paveldo objektų vertingąsias savybes, atsirasti apsaugos zonose ir net teritorijose. Todėl būtina koreguoti visų Kauno tvirtovės gynybinių objektų teritorijų ir apsaugos zonų ribas, į teritorijų ribas įtraukiant visus šiuos objektus sudarančius elementus. Apsaugos zonų ribas nustatyti, remiantis istorine medžiaga ir natūros tyrimais.
3. Visų Kauno tvirtovės fortų teritorijos, palyginti su plotu, buvusiu prieš Pirmąjį pasaulinį karą, sumažėjo maždaug dvigubai. Išlikusios baterijos (išskyrus 5 bateriją) jau yra beveik „prarytos“ miesto: jos atsidūrusios uždarose teritorijose arba privačių užtvėrtų sklypų teritorijoje ir tapo sunkiai prieinamos visuomenei.
4. Kadangi fortų ir baterijų teritorijos (išskyrus IX fortą) niekada nebuvo tinkamai tvarkomos, žemės konstrukcijos daugiausia deformuotos augalijos bei žmonių veiklos, dalies statinių būklė bloga arba labai bloga. Jie mirksta vandenyje, užversti žemėmis, ardomi medžių ir krūmų šaknų.
5. Fortuose daug pavojingų vietų: pažeisti drėgmės, augalijos, sproginti, ardomi statiniai, atviri gilūs šuliniai, vėdinimo kanalai (apaugę krūmais ir aukšta žole), 6 m aukščio sienos, statinių fasadai su pylimais, statūs pylimų šlaitai, apsemti grioviai su dumblo sluoksniu. Be to, šuliniuose, griovių dugne, statiniuose gali būti užsilikę sprogmenų, šaudmenų, pavojingų cheminių medžiagų. Kol nėra įrengta specialių takų, šių objektų teritorijose yra pavojinga vaikščioti.
6. Nors visi septyni Kauno tvirtovės pirmojo gynybos žiedo, vėlyvesni VIII, IX ir keturi nebaigti antrojo žiedo fortai ir šešių baterijų liekanos yra paskelbti valstybės saugomomis kultūros paveldo vertybėmis, užstatymas agresyviai skverbiasi į jų apsaugos zonas ir teritorijas.
7. Ypač agresyvūs procesai vyksta prie objektų, esančių Kauno rajono teritorijoje (I, III, IX, Domeikavos fortai).
8. Vienuolikoje tvirtovės objektų (penkiuose fortuose ir šešiose tarpinėse kareivinėse) veikia teriologinių draustinių, o fortuose dar ir *Buveinių apsaugai svarbių teritorijų „Natura 2000“ nuostatos*, kurios užkerta kelią didelės dalies objektų teritorijų ir statinių tvarkymui.
9. Iš dalies finansuojant Europos Sąjungai, rengiami gamtotvarkos planai, kuriuose neatsižvelgiama, kad planuojama kultūros vertybių teritorijose. Planuose numatomos priemonės, nesuderintos su Kultūros paveldo departamentu, praktiškai yra neįgyvendinamos.
10. Nuo 2004 m. Kaunas dalyvauja Europos Sąjungos finansuojamuose projektuose, skirtuose apleistoms karinėms teritorijoms tvarkyti, tačiau kol kas tik įgyvendinus vieną jų atsirado pirmieji leidiniai apie Kauno tvirtovę. Kiti projektai apsiriboja vizijomis.

Literatūra ir šaltiniai

- Baltic Forte Route [interaktyvus]. 2007 [žiūrėta 2010 m. lapkričio 15 d.]. Prieiga per internetą: <http://bfr.pl>
- Baranauskas, K.; Greimas, E.; Durinck, J. 2006. *Rokų (Kauno tvirtovės IV) forto gamtotvarkos planas*. Gamtos turizmo centro ekologijos institutas. Vilnius.
- Inventarnye plany. 1912 (Инвентарные планы, 1912 г. ЦГБИАМ, Ф. 13148. Оп. 18, Д. 3647).
- Kauno miesto savivaldybės bendrasis planas [interaktyvus]. 2007 [žiūrėta 2010 m. lapkričio 15 d.]. Prieiga per internetą: <http://bendrasisplanas.kaunas.lt>
- Kauno miesto savivaldybės tarybos sprendimas 1991 m. gruodžio 31 d. „Dėl Žagariškių, Julijanavos, Sąnašos, Naujosios Fredos, Karkazų, Sėmenos I ir Sėmenos II, Milikonių, Romainių I ir Romainių II teritorijų draustinių paskelbimo“ Nr. 387-V. Kaunas.
- KVAD direktoriaus 2002 m. kovo 22 d. įsakymas „Dėl objektų įrašymo į LR Nėkilnojamųjų kultūros vertybių registrą“ Nr. Į-059. Vilnius.
- KVAD direktoriaus 2003 m. vasario 25 d. įsakymas „Dėl objektų įrašymo į LR Nėkilnojamųjų kultūros vertybių registrą“ Nr. Į-039. Vilnius.
- Lietuvos Respublikos aplinkos ministro 2010 m. balandžio 23 d. įsakymas „Dėl Rokų (Kauno tvirtovės IV) forto gamtotvarkos plano patvirtinimo“ Nr. D1-334. Vilnius.
- Lietuvos Respublikos kultūros ministro 2005 m. balandžio 25 d. įsakymas „Dėl nėkilnojamųjų kultūros vertybių pripažinimo saugomomis“ Nr. 190. Vilnius.
- Lietuvos Respublikos Vyriausybės 1997 m. gruodžio 29 d. nutarimas „Dėl Rokų forto paskelbimo Kauno valstybiniu teriologiniu draustiniu“ Nr. 1486. Vilnius.
- Lietuvos Respublikos Vyriausybės 2009 m. kovo 4 d. nutarimas „Dėl Lietuvos Respublikos saugomų teritorijų arba jų dalių, kuriose yra buveinių apsaugai svarbių teritorijų, sąrašo patvirtinimo ir jų ribų nustatymo“ Nr. 192. Vilnius.
- Lietuvos TSR Kultūros ministerijos kolegijos 1971 m. rugsėjo 28 d. nutarimas „Dėl Lietuvos TSR vietinės reikšmės architektūros paminklų sąrašo, apimančio 813 poziciją, patvirtinimo“ Nr. 40. Vilnius.
- Lietuvos TSR Kultūros ministerijos kolegijos 1987 m. gruodžio 22 d. nutarimas „Dėl vietinės reikšmės kompleksinių architektūros paminklų papildymo 21 jų sudėtine dalimi“ Nr. 222. Vilnius.
- Lukšionytė, N. 1991. Kauno tvirtovės fortai: antrasis – Pilviškių g. 26-29, šeštasis – K. Baršausko g. 101, septintasis – Archyvo g. 61, devintasis – Žemaičių pl., iš *Kauno architektūra*. Red. kol.: A. Jankevičienė (sudar. ir moksl. red.) ir kt. Lietuvos statybos ir architektūros MTI. Vilnius: Mokslas.
- Orlov, V. 2007. *Kauno tvirtovės istorija*. Kaunas: VDU, Karo istorijos centras.
- Orlov, V. 2009. *The Atlas of Kaunas Fortress*. Kaunas: Karo paveldo centras.
- Orlov, V.; Lukšė, J. 2007. *Kauno tvirtovė*. Kaunas: VDU, Karo istorijos centras.
- Stauskas, V.; Dringelis, L. ir kt. 1983. *Poilsio zonų sistema*. 2 dalis. *Landšafto formavimas, aplinkos apsauga ir racionalus gamtinių resursų naudojimas*: Kauno m. generalinis planas iki 2000 m. I dalis. LSAMTI.
- Steponaitytė, N. 1992. *Kauno tvirtovės tyrimai, vertės ir apsaugos statuso nustatymas, regeneravimo ir pritaikymo siūlymai*. ASI. N. Steponaitytės asmeninis archyvas.
- Steponaitytė, N. 1994. *Kauno tvirtovės komplekso – vietinės reikšmės architektūros paminklo AtV 125 gynybinių objektų teritorijų ir apsaugos zonų nustatymo projektiniai siūlymai*. N. Steponaitytės įmonė, KMS, Kultūros paveldo skyriaus archyvas.
- Steponaitytė, N.; Mirinas, S.; Navasaitis, M. 1996. *Buvusios Kauno tvirtovės I, II, III, IV, V, VI, VII, VIII, IX fortų ir Linkuvos įtvirtinimo želdinių įvertinimas bei išsaugojimo ir tvarkymo siūlymai*. N. Steponaitytės įmonė. N. Steponaitytės asmeninis archyvas.
- Valstybinės saugomų teritorijų tarnybos prie Aplinkos ministerijos direktoriaus 2008 m. rugsėjo 19 d. įsakymas „Dėl gamtotvarkos planų rengimo 2008–2013 metais“ plano patvirtinimo Nr. V335. Vilnius.

CONDITION AND PROBLEMS OF KAUNAS FORTRESS

N. Steponaitytė

Abstract. The paper discusses objects of the research on Kaunas Fortress, listing of the Fortress in the Register of Cultural Property of the Republic of Lithuania, and process for establishing respective territory and preservation zones. Some protection objects – forts, batteries and their territories – are analysed from the point of view of new construction penetration into the territories and preservation zones of cultural heritage. Creation of terriologic reservates around objects of the Fortress and their regulation influence to buildings is discussed. Natural environment planning, the European Union supported projects, their results and realisation, practical benefit, some solutions of the master plan of Kaunas, that harm objects of cultural heritage territories of Kaunas Fortress are discussed as well.

Keywords: military heritage, Kaunas Fortress, forts, batteries, territories and their preservation zones, historical landscape, new construction, terriologic reservates, the European Union, projects, master plans.

NIJOLĖ STEPONAITYTĖ

Junior Research worker, Kaunas University of Technology, Institute of Architecture and Construction, Dept of Land Management, Tunelio g. 60, 44405 Kaunas, Lithuania.

E-mail: krastotvarka@asi.lt

Research interests: military architecture, cultural heritage.